

Gulchehra BOLTAYEVA,

NavDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail: boltaevagulchehra@gmail.com

BuxDU dotsenti, PhD Axmedova Mehrinigor Bahodirovna taqrizi asosida

HAMZA IJODIDA MUMTOZ SHE'RIYAT AN'ANALARI

Annotatsiya

XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiyot yangilanishga yuz tutdi. Jadidchilik nomi bilan mashhur oqim-harakat xalqni ma'rifatlashtirishga qaratilgan dastur bilan chiqib, jadid maktabi, jadid matbuoti, jadid adabiyoti va jadid teatriga poydevor qo'ydi. Maqolada milliy birlik, taraqqiyot, ma'rifat g'oyalarning kurashchisi sifatida maydonga chiqqan Hamza Hakimzoda Niyoziy she'riyatida mumtoz adabiy an'analarga izdoshlik xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: ma'rifatparvarlik adabiyoti, jadidchilik oqimi, jadid maktabi, jadid matbuoti, jadid adabiyoti, jadid teatri, mumtoz she'riyat, adabiy izdoshlik, adabiy an'ana.

ТРАДИЦИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ХАМЗЫ

Аннотация

В конце XIX начале XX веков литература пережила обновление. Движение, известное как джадидизм, выступило с программой, направленной на просвещение народа, и заложило основу джадидской школы, джадидской прессы, джадидской литературы и джадидского театра. В статье рассматривается следование классическим литературным традициям в поэзии Хамзы Хакимзаде Ниязи, выступившего как борец за идеи национального единства, развития и просвещения.

Ключевые слова: просветительская литература, джадидизм, джадидская школа, джадидская пресса, джадидская литература, джадидский театр, классическая поэзия, литературное следование, литературная традиция.

TRADITIONS OF CLASSICAL POETRY IN THE WORKS OF HAMZA

Annotation

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, literature underwent a renewal. The movement known as Jadidism introduced a program aimed at enlightening the people and laid the foundation for the Jadid school, Jadid press, Jadid literature, and the Jadid theater. The article examines the adherence to classical literary traditions in the poetry of Hamza Hakimzade Niyazi, who emerged as a champion of the ideas of national unity, development, and enlightenment.

Key words: Enlightenment literature, Jadidism, Jadid school, Jadid press, Jadid literature, Jadid theater, classical poetry, literary adherence, literary tradition.

Kirish. Ma'lumki, XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayot o'ta murakkab bo'lib, Rossiya mustamlakasi, xonliklar o'rtasidagi o'zaro nizolar, Turkistonda dinning mutaassiblashishi kabi tarixiy jarayonlar masalaning eng og'riqli nuqtalari edi. Akademik N.Karimovning fikricha, XX asr boshlaridagi tarixiy vaziyatning ana shunday noxush manzaraga ega bo'lishida amir va xonlarning ham aybi kattadir. "O'zlariga tegishli hududda mustabid tuzumni o'rnatgan bu davlat arboblari xalqni mustamlakachilar bilan birga ezib, hur fikrli kishilarni ta'qib va tazyiq etib kelganlar. Ana shunday sharoitda jadidlarning o'quv tizimini isloh etish, yangi tipdagi maktablarni ochish, xalqni ma'rifatlashtirishga qaratilgan dastur bilan chiqishlari, jadid maktabi, jadid matbuoti, jadid adabiyoti va jadid teatriga poydevor qo'yishlari ularning ulkan fuqarolik jasratlari edi" [2]. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bunday murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonda she'riyatning rivoji, mavzu va shakl yangilanishlari, davr adabiyotining xususiyatlari haqida N.Karimov, I.Haqqul, U.Hamdani, D.Quronov, N.Afoqova, M.Tojiboyeva kabi olimlarning qator tadqiqotlari mavjud. Bu davrda yuzaga kelgan adabiy harakatlar, asosan, she'riyatda bo'y ko'rsatib, yangi janrlarning yuzaga kelishiga asos bo'ldi. Unda ifoda etilgan g'oyalar, davrning yetuk vakili Cho'lpon ta'kidlaganidek, "bir xil" emasdi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek mumtoz adabiyoti dunyo badiiy tafakkuri taraqqiyoti va takomiliga munosib ulush qo'shganligi bilan bashariyat ma'naviy va ma'rifiy rivojida o'ziga xos mavqe' kasb etadi. Buni 2017-yil avgust oyida o'zbek ziyolilari bilan uchrashuvda muhtaram Prezidentimiz "bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor, havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa

arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham albatta bo'ladi", deya qat'iy ta'kidlagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning adabiy-madaniy meros va ma'naviy qadriyatlarini o'rganishga oid asarlari hamda o'zbek tili va adabiyotiga oid fundamental tadqiqotlar mazkur maqolaning metodologik asosini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. G'oyaviy mazmun va mavzu yangilanishlari, adabiy qonuniyatlarga aylangan an'analarning yangi adabiy hodisalarga o'z o'rnini bo'shatib berishi milliy uyg'onish davrining xarakterli xususiyatidir. "Milliy uyg'onish (jadid) adabiyoti XIX asr oxirlarida yuzaga kelgan mazkur harakat milliy uyg'onish g'oyalarning adabiy-badiiy ifodasi edi. Lekin gap shundaki, u jadidchilikning shunchaki bir ko'rgazmasi (illyustratsiyasi) bo'lib qolmadi, chinakam adabiyotga aylandi. U yangi adabiyotni boshlab berdi. Jadid adabiyoti namoyandalarning ijodida muxammasning janriy imkoniyatlari ijodiy o'zlashtirilishi jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi. Bu janrning takomil topishida Hamza, Ibrat, Avloniy, Ajziy, Xondalyiqiy kabi ijodkorlarning salmoqli o'rnini alohida ta'kidlab, M.Tojiboyeva yozadi: "Muxammasning jadid she'riyatidagi o'rni xuddi mumtoz adabiyotdagi kabi shu jihatdan ahamiyatliki, jadid shoirlari o'zlariga ustoz deb bilgan mumtoz she'riyat ijodkorlari g'azallariga taxmis bog'lashdan ko'ra, mustaqil muxammaslarda janrning imkoniyatlaridan ko'proq foydalanib, o'z davridagi ijtimoiy masalalarga munosabat bildirdilar, davrning muhim voqealarini aks ettirdilar. An'anaviylik va an'anaviy janrlarga yondashuv o'ziga xoslik yo'lidan kechdi" [3:94]. Bu fikr o'zbek adabiyotida jadidchilik davri muxammasnavisligining o'ziga xos o'rni borligidan dalolat beradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy, Karimbek Kamiy, Xislat, Miskin, Tavallo, Ishoqxon Ibrat, Siddiqiy Ajziy, Sidqiy Xundayliqiy singari shoirlar ijodida muxammasning har ikki ko'rinishi mavjud. Xususan, taxmis-muxammaslar ko'proq Alisher Navoiy, Mashrab, Huvaydo, Fuzuliy, Amiriyy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Uzlal, Haziniy kabi shoirlarning g'azallariga bog'langanligi kuzatiladi. Buni davr adabiyotining mumtoz an'analarga e'tibor va ehtiromi, adabiy izdoshlik borasidagi o'ziga xos fazilati sifatida ta'kidlash mumkin. Jadid adabiyoti vakillari ijodida ishqiy, diniy-ma'rifiy va ijtimoiy mavzular hamda didaktik, hajviy yo'nalishdagi taxmis-muxammaslarda mumtoz adabiyot zaminidan ma'naviy oziqlanish ko'zga tashlanadi.

Adabiyotshunos olim D.Quronov o'zbek she'riyatida poetik yangilanish jarayonini Hamza ijodi bilan bog'lab, shoirni mumtoz she'riyatimizning oxirgi va yangi o'zbek she'riyatining ilk shoiri sifatida ta'riflaydi [9]. Hamza devonida muxammas shaklidagi 17 ta she'r uchraydi [5]. Ulardan 15 tasi mustaqil muxammaslar bo'lib, 2 tasi Haziniy va Avloniy g'azali asosida yaratilgan taxmislardir. Hamzaning an'anaviy mavzular badiiy talqin etilgan mustaqil muxammaslari poetik mahorat bobida mumtoz shoirlarga bo'ylasha oladi. Hamza muxammaslarida qo'llangan an'anaviy oshiq-ma'shuqa-raqib uchligi, ma'shuqaning bevafofigi-yu, oshiqning uning ishqida sargardonligi, furqat, xilvat, fano, gado, zohid, hur, g'arib, gul, nola, vola, bevafo, zolim, za'faron, firolq, fig'on, faryod kabi so'zlar vositasida yuzaga chiqqan. Ma'lumki, Hamza ikki tilda ijod qilgan. Uning devonida fors-tojik tilidagi she'rlar ham uchraydi. Shoir fors-tojik tilini yaxshi bilganligi uchun she'riyatida ham tojikcha so'zlarning salmog'i yuqoriligi kuzatiladi. Muxammasning sarlavhasida qo'llangan "parron" so'zi ham forscha bo'lib, "uchuvchi, uchgan holdagi, otilgan" ma'nolarini anglatadi. Muxammasning bunday sarlavhalanishida ma'shuqaning ishq tig'ini parron aylashi oqibatida oshiq jismining qiynoqda azoblanishi aks etgan: Tiri ishqin ul kun parron aylading, //Yorib siynam xunin ravon aylading, //Qumri yanglig' ishim nolon aylading, //Benihoyat mani giryon aylading, //Zolimliging oxir ayon aylading [5].

Aruzning ramal bahrida yaratilgan mazkur muxammas aaaaa, bbbba tarzida qo'fiyalangan. Bu shoirning aruzda ham yetarli tajribaga ega ijodkor ekanligidan dalolat beradi. Qolaversa, she'rdagi "begona" raqib obrazini ifodlaydi. Ma'shuqa esa sitamgar, o'z va'dasida turmaydigan obraz sifatida ko'zga tashlanadi. Hamza muxammasda yor go'zalligini tasvirlashda an'anaviy tashbehlardan o'rinli foydalanib, ma'shuqaning oshig'iga yetkazgan jabr-u jafosini kuchaytirish orqali ishq iztiroblarini ta'sirchan ifoda etadi: Ag'yorima muyassardir visoling, //Yuz noz ila tovu yanglig' xiroming, //To'ti kabi shirin-shakar kaloming, //Men g'aribga shul deb sani gunohing, //Ko'rinmasdan o'zni pinhon aylading [5].

Muxammasning maxlas bandida shoir "Nihoniyy" taxallusini qo'llagan. "Mohi tobon kabi yuz" tashbehi, "rahmsiz nargis-u shahlo ko'z" istiorasi Hamzaning mumtoz she'riyatga ergashganligini ko'rsatib turadi. Shoirning "Ey mahliqolar" nomli ishqiy muxammasi maxlas bandida esa taxallus qo'llashda o'ziga xoslik nazarga tashlanadi. Irsoli masal san'ati ("Qozonga yaqin o'tsang, qorasi yuqadi") istifoda etilgan mazkur maxlas bandida shoir taxallusi yuqoridagi uch misrada takror qo'llanilgan. Bunda shoir o'quvchi fikrini bir nuqtaga jamlash orqali mahliqolar ishqiga, bevafoqlar dardiga muhtalo bo'lmaslikka da'vat qilgan: Nodon qulingiz mahzun Nihoniyy, //Aylab tavallo afzun Nihoniyy, //Yozgay masal bir majnun Nihoniyy, //Qozon yonidan o'tmang ukolar, //Yuqqay qarosi demish bobolar [5].

Hamza muxammaslarida mazkur janrga xos belgilardan bo'lgan misra tarje'ini uchratish mushkul. Bandlarning barchasida misra takrorisiz mantiqiy yakunlangan fikr mavjud. Buni N.Afoqova barcha jadid shoirlari ijodiga xos xususiyat sifatida ta'kidlaydi: "Jadid shoirlarining muxammaslarida 5-misraning takrorlanishi hodisasi juda siyrak. Bu taxmisalarda, o'z-o'zidan bo'lishi mumkin emas. Tab'i xud muxammaslarda esa bu usuldan foydalanish mumkin. Ammo har bir bandida mavzuga aloqador alohida-alohida fikrlar talqinini ko'zlash maqsadi har bir bandning o'ziga xos yakunini talab qiladi, bu o'z-o'zidan 5-misraning takrorlanishiga monelik qiladi" [1].

Tab'i xud muxammaslar yaratish adabiy hodisa sifatida jadidchilik davri, sobiq sho'ro davri va istiqloq davri adabiyotida ham davom etdi. Adabiyotshunos olim I.Haqqul aruzda ijod qilish ancha murakkab vazifa ekanligini ta'kidlab, aruzdagi muvaffaqiyat bir shoirning shaxsiyatida shoirlilik, musiqachilik va musavvirlikning uyg'unlashuvidan yuzaga chiqishini uqtiradi. "Aks holda she'rda so'z ohang bilan, ohang rang, holat va kayfiyat bilan o'zaro birlik, yakporalik kasb etmaydi" [7]. Asrimiz boshlarida yozilgan tab'i xud muxammaslar orasida Hamzaning "Chiroyliq" radifli muxammasi qayd etilgan talabga javob berishi bilan diqqatni tortadi. Ibtidoda yorning go'zal ruxsori tavsif etiladi. Ma'shuqa husni gul yuz, kamon qosh, shahlo ko'z, shahd-u shakar til, mushkin kokil singari o'xshatishlar asosida ta'riflanadi. Bu esa mumtoz she'riyatdagi ko'p asrlik an'analarga uyg'un keladi:

Jonona gul yuzingdin ruxsoringiz chiroyliq,

Abro' kamon qoshingdin diydoringiz chiroyliq,

Shahlo ikki ko'zingdin xummoringiz chiroyliq,

Shahd-u shakar tilingdin gulnoringiz chiroyliq,

Mushkin kokilingizdin toteringiz chiroyliq [6].

Asar mazmuniga ko'ra an'anaviy ishq mavzusida yozilgan. Tuzilishiga ko'ra olti bandli. Misralar an'anaga muvofiq aaaaa, bbbba, vvvva tarzidagi qo'fiyalanish tartibiga ega. Muxammas aruzning muzoreyi musammani axrab vaznida yozilgan. Aruzshunos olim A.Hojiahmedov "adabiyotimizda sevimli vaznlardan biri bo'lib kelgan" [8] deya ta'riflagan bu vazn muzore' bahrining keng tarqalgan ko'rinishlaridan biridir. Bunda mafoiyun rukni birinchi – sadr va ibtido' ruknlari hamda uchinchi – hashv ruknlarida axrab, ya'ni maf'ulu ko'rinishida, foilotun ruknlari esa solim ko'rinishida ishtirok etadi [8]:

O-shuf-ta / bo'l-dim ul kun / ul moh / ro'-yi-ngiz-ga,

-- V / - V --- / - - V / - V --

Maf'ulu / foilotun / maf'ulu / foilotun

Ber-dim ko'-ngil-ni ul dam, / dil-bar / ku-yi-ngiz-ga,

-- V / - V --- / - - V / - V --

Maf'ulu / foilotun / maf'ulu / foilotun

Aytish o'rinliki, Furqatning ham xuddi shu vaznda yozilgan "Chiroyliq" radifli g'azali bor. Solishtirish uchun undan ikki bayt keltiramiz:

Jannatning gullaridin gulzoringiz chiroyliq,

Hur-u pari yuzidin ruxsoringiz chiroyliq

Ko'rganda qomatingiz bo'lgay xijil sanovbar,

Tovusning jilvasidin raftoringiz chiroyliq [4].

She'rdagi shakl va mazmun, uslub, unda qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari ham bir-biriga mos tushadi. Faqat janrdagi farqni aytmasa, hajmi ham bir xil: muxammas olti bandli bo'lsa, g'azal ham olti baytli ekanligi buni tasdiqlaydi. Hatto ko'pgina qo'fiyadosh so'zlarning ham bir xilligi diqqatni tortadi (ruxsoringiz, raftoringiz, anoringiz, ozoringiz, atvoringiz). Bu shunchaki tasodif bo'lmay, bir o'qishda Hamzaning Furqatdan ta'sirlanganini anglash mumkin. Ammo shuncha o'xshashliklarga qaramay bu she'r taxmis emas, o'ziga xos mustaqil asar. Bu esa boshqa shoir g'azalidan tug'ilgan kuchli badiiy shavq natijasida ham tab'i xud muxammaslar yozilishi mumkin, degan fikrga kelishga asos bo'ladi. Uchinchi band va baytda har ikki shoirda ham yor ozorlari haqida so'z boradi. Furqatda:

Har qancha aylasangiz, kelmas malol hargiz,

Yaxshi erur jafongiz, ozoringiz chiroyliq [4].

Hamzada:

Jonim tasadduq o'lsun bergan sitamlaringga,

Solgan dilimda yuz ming anduhi g'amlaringga,

Dog'i muhabbat uzra qo'ygan alamlaringga,

Ushshoq elin so'ray deb bosgan qadamlaringga,

Qilgan tarahhumingdin guftoringiz chiroyliq [6].

Furqatda "ozoringiz", Hamzada "sitamlaring", birida "har qancha", ikkinchisida "yuz ming", bular ayni mazmunni ikki xil ifodalashdir. To'rtinchi baytda ma'shuqa jafolari haqidagi fikrlar ikki shoirda yana davom ettirilishida ham o'xshashlik ko'zga tashlanadi. Furqat "Kirdoringiz yarashgan, atvoringiz chiroyliq" deb yozsa Hamza o'z fikrlarini quyidagicha ifodalaydi:

Qilgan gunohlarimni har damda ta'na aylab,

Aybim yechib, libosin muncha barahna aylab,

Dashnom ila dilimni vayrona, raxna aylab,

Diydor ko'rsaturga oylarcha tashna aylab,

Solgan jafolarindin ozoringiz chiroylik [6].

Ayniqsa, mana shu to'rtinchi bandda ikki she'r bir-biriga shu qadar mos tushadiki, ikkisini bir yaxlit asar ko'rinishida bemalol tasavvur qilish, yonma-yon qo'yish mumkin. Bu esa muxammas va g'azalning badiiy saviyasini yana ham oshiradi. O'quvchining shuuriga kuchli estetik ta'sir ko'rsatadi. Keyingi bandda ham shoir yor sifatlarini sanashda davom etadi:

Gah noz-u ishva birla aylab o'zingga banda,

Gohi araz aylab, gohida lutf-u xanda,

Goh kuydurib, o'ldirib, gohi qilibki zinda,

Yo'q bobi husn ichra sandek pari Ho'qandda,

Qattol fe'lingizdin atvoringiz chiroylik [6].

Beshinchi va oltinchi bandlarda Hamzaning mahorati yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Shoir takror, tazod, tashbeh singari badiiy tasvir vositalarini o'zaro uyg'unlikda istifoda etadi. Muxammasda boshdan oxir yorning tashqi ko'rinishi va fe'l-atvori o'rtasidagi o'xshashlik va mutanosiblik san'atkorlik bilan

tasvirlanadi. Ma'shuqaning so'zlar vositasida chizilgan surati shunchaki go'zalning tasviri bo'lmay, uning takrorlanmas xarakter-xususiyatlari, o'tli qalbi va hayosini ham ko'rsatib turibdi. Bu Hamzaning poetik mazmun ifodasida o'ziga xos mahoratidan darak beradi. Oxirgi bandda yorning Sharq ayollariga xos ibosi ta'riflangan.

Xulosa. Hamza-Nihoniyni tahlil qilganimiz ushbu tab'i xud muxammasi yozilish uslubining go'zalligi, tilining ravonligi, vaznining o'ynoqiligi bilan o'quvchiga ko'tarinki kayfiyat, estetik zavq beradi. Qolaversa, Hamzaning Sharq she'riyatining yetakchi ishq-muhabbat mavzusini ifodalashda Alisher Navoiyga izdosh, ma'shuqa tasviriga navoiyona yondashganligiga guvoh bo'lamiz. Unda adabiy ta'sir izlari mavjud bo'lsa-da, shoirning o'ziga xos badiiy mahorati ham aks etib turibdi. Hamza Hakimzoda o'zigacha xuddi shu mazmun, vazn va uslubda yozilgan g'azal va muxammaslardan farqli o'laroq, chinakam mustaqil asar yarata olgan.

ADABIYOTLAR

1. Афокова Н. Жадид лирикасида мусаммат. – Тошкент: Фан, 2005.
2. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: O'zbekiston, 2008.
3. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017.
4. Фурқат. Муҳаббат йўлида. Шеърлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.
5. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Танланган асарлар. Биринчи том. – Тошкент: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти, 1958.
6. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. 1-том. Девон. – Тошкент: Фан, 1988.
7. Ҳаққул И. Ҳаёт, адабиёт ва абадият. – Тошкент: Тафаккур, 2019.
8. Hojiahmedov A. Aruz nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademiashr, 2018.
9. <https://quronov.uz/хамзанинг-поэтик-изланишлари-ҳақида/>